

UDK 930.26:728.8

Danijela Brišnik

Šoštanj

**ŽIVLJENJE NA GRADU ŠALEK V LUČI SREDNJEVEŠKE
IN NOVOVEŠKE MATERIALNE KULTURE**

(Preliminarno poročilo o zaščitnih izkopavanjih na gradu Šalek)

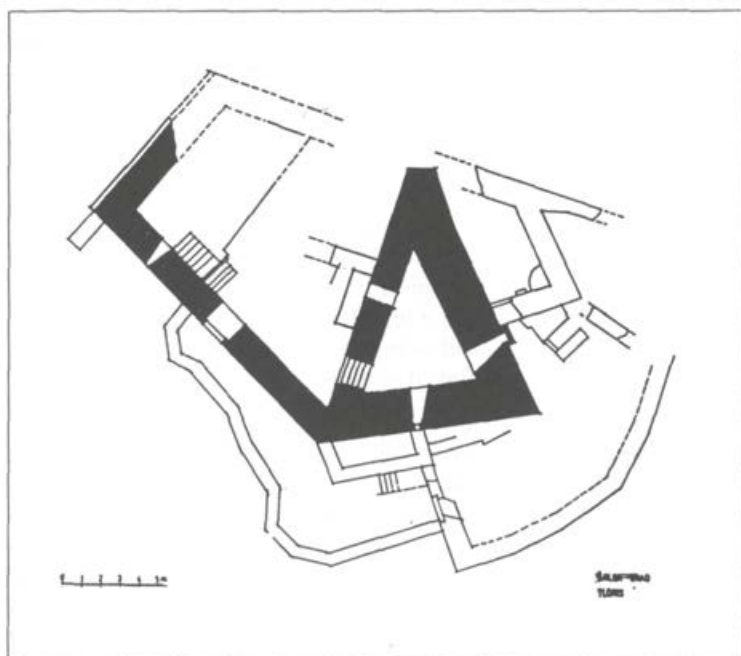
Razvaline gradu Šalek ležijo na severovzhodnem robu dna Šaleške doline. Grad je bil postavljen na pomol ob izhodu reke Pake iz tesni med Paškim Kozjakom in Tisnikom. Njegova lega ga je strateško in geografsko varovala ter mu dajala velike prednosti pri nadzoru nad dolino.

V sklopu obnovitvenih del na gradu Šalek v obdobju 1989-1994 je potekalo v letih 1991 in 1992 zaščitno arheološko izkopavanje. V dogovoru z nosilcema akcije KC IN - Muzejem Velenje in ZVNKD Celje je del zaščitnih ozkopavanj prevzel ZVNKD Celje, del pa Oddelek za arheologijo Filozofske fakultete v Ljubljani. Zaščitna izkopavanja so zajela celotno površino pomola ob vzhodni, zahodni in južni stranici trikotnega stolpa, pri čemer niso bila v celoti upoštevana načela arheološke stratigrafije. Odkritih je bilo več zidnih struktur in tlakov, ki pa jih zaradi neupoštevanja stratigrafije in še nejasnih korelacij med umetnostnozgodovinskim orisom razvoja grajske stavbe in arheološkimi izsledki ni moč v celoti razložiti.

Pri rezultatih izkopavanj in podrobni analizi drobnega materiala je enako kot pri interpretaciji tlorisov odkritih stavb potrebno upoštevati dejstvo, da so bila izkopavanja na Šaleku zaščitna in sta bila način dela ter dokumentacija prilagojeni situaciji na terenu, kjer smo arheološke plasti nemalokrat reševali pred gradbenimi posegi.

Gradivo s Šaleka je številčno in oblikovno zelo bogato. Prevladuje keramično gradivo; predvsem kuhinjsko posodje, veliko je fragmentov pečnic, nekaj stekla in kovinskega gradiva. Odkritih je bilo tudi osem poznosrednjeveških in novoveških novcev ter ura, izdelana iz slonove kosti.

Glavni elementi arhitekture so zidovi, grajeni iz neobdelanih lomljencev apnenca, vezani z grobo malto, pomešano s peskom. Od jugozahodnega roba trikotnega stolpa teče proti zahodu zid, ki leži neposredno na skalni osnovi in predstavlja zahodno mejo grajskega jedra. Zid je ob robu skalnega pomola pravokotno zalomljen proti severovzhodu in je dokaj dobro ohranjen; njegovo nadaljevanje proti severnemu vogalu trikotnega stolpa pa lahko z veliko verjetnostjo domnevamo. Ostanki zidov ob vzhodni stranici trikotnega stolpa so težje razločljivi. Sodeč po tlorisu in ostankih leg tramov v steni stolpa lahko sklepamo, da se je v višini tretje etaže na stolp naslanjalo manjše poslopje, katerega namembnost nam še ni znana. Ob vzhodni, zahodni in južni stranici trikotnega stolpa je ohranjena originalna hodna površina - kamnit tlak, sestavljen iz lomljenčev apnenca in rečnih prodnikov. Kamni so položeni z ravno ploskvijo navzgor, kot polnilo med večjimi kamni pa je uporabljen droben rečni pesek.

Sl. 1: Tloris gradu Šalek. Risal Ivo Gričar, ZVNKD Celje.

ZGODOVINSKI ORIS

Do začetka zaščitne akcije, ki jo je leta 1989 pričel Kulturni center Ivana Napotnika oz. njegova enota Muzej Velenje, je šaleški grad podrobneje obdelal dr. Ivan Stopar in ga predstavil v štirih publikacijah: v samostojnih publikacijah *Grad in naselje Šalek*, *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na Slovenskem Štajerskem*, v monografiji *Gradovi, graščine in dvorci na Slovenskem Štajerskem* ter v najnovejši knjigi *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji (IV. knjiga: Med Solčavskim in Kobanskim)*. Grad Šalek je obdelal v svoji monografiji o avstrijskih gradovih tudi avstrijski kastelolog Otto Piper, in sicer v četrti knjigi *Österreichische Burgen* (1905).

Za poznavanje grajske zgodovinske podobe so pomembne stare upodobitve, ki so ohranjene v različnih zbirkah. Najstarejša znana upodobitev gradu je iz okoli leta 1680. Objavil jo je Georg Matthaeus Vischer leta 1681 v *Topographia Ducatus Stiriae* pod zaporedno številko 374.^{*(1)} To je edina ohranjena podoba gradu, preden so ga ob koncu 18. stoletja opustili in je začel propadati. Iz 18. stoletja, ko je še vedno stal cel, ni nobene ohranjene upodobitve. Več jih je iz 19. stoletja, ki pa so zanimive predvsem z likovnega vidika in manj točne v detajlih, kot bi nam bilo ljubo. Upodobitve šaleškega gradu so ohranjene v treh zbirkah: *Stara Kaiserjeva suita* (ok. 1830), *Leykamova suita* (1860) in Carla Reicherta *Einst und jetzt* (1864). Kot zanimivost omenimo, da je trikotni stolp šaleškega gradu na upodobitvi leta 1830 še imel streho in je torej še stal cel, medtem ko strehe kasneje ne vidimo več. Poseben pomen imajo tri upodobitve gradu v že omenjeni študiji O. Pipra iz leta 1905, v kateri je zelo natančno in podrobno izrisal zahodno in vzhodno fasado grajskega stolpa ter takrat še ohranjeni detajl stopnišča v notranjosti stolpa.

Zgodovinopisje je vprašanju gradu Šalek in šaleškim vitezom posvetilo le malo prostora. Nekaj več je o tem pisal Ignaz Orožen v petem delu zgodovine lavantinske škofije, ki je izšel leta 1884 pod naslovom *Das Dekanat Schallthal*. V okviru zgodovine škalske dekanije je na kratko opisal tudi preteklost šaleškega gradu. Podatki v tem delu so zastareli in zato le malo uporabni. Mnogo boljše je delo graškega zgodovinarja Hansa Pircheggerja *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und*

(1) V slovenski izdaji, ki jo je pripravil Ivan Stopar leta 1971, najdemo upodobitev gradu Šalek pod zaporedno številko 104.

Gülten, Städte und Märkte (München 1962). Tudi v tem delu je opazna velika pomanjkljivost pri obravnavi najstarejše faze zgodovine šaleškega gradu, ki je izpričana že v listinskem gradivu iz 12. stoletja. Sicer pa lahko podatke o zgodovini šaleškega gradu najdemo še v nekaterih razpravah, ki obravnavajo določena poglavja iz preteklosti. Omenimo dve takšni deli - razpravi Hansa Pircheggerja *Die Herrschaften des Bistums Gurk in der ehemaligen Suedsteiermark* ter Jožeta Koropca *Mi smo tu*. Slednji se ukvarja z vprašanjem kmečkega upora leta 1635, katerega eno od središč je bila ravno Šaleška dolina. Najpomembnejši pripomoček za raziskovanje srednjeveške zgodovine Šaleka pa je Pavla Blaznika *Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500* (II. del), kjer je (na str. 383-384) zbrana večina ključnih omemb gradu, vitezov, vasi in cerkvice sv. Andreja. V zadnjih dveh letih so izšli trije članki Toneta Ravnikarja o nekaterih vprašanih srednjeveške zgodovine Šaleške doline, v katerih obravnava posamezne segmente zgodovine šaleškega gradu (Ravnikar 1992a: 40 ss; 1992b: 7 ss; 1993: 20 ss).^{*(2)}

Najstarejša zgodovina šaleškega gradu je še vedno težko razložljiva. Nedvomno imamo opravka z zelo starim; na področju Šaleške doline najstarejšim gradom, saj skoraj ni dvoma, da nosita tako naselje Šalek kot tudi sama dolina ime po gradu in ne obratno. Po svojem izvoru je beseda nemška, sestavljena iz dveh samostalnikov. Beseda »Schall« pomeni »zvok«, beseda »Eck« pa »vokal«. Nekoliko okorno bi torej »Šalek« prevedli kot »kot z močnim odmevom«. Možno pa je izvor imena iskati tudi v slovenski besedi »skale« (tj. *skaline, stopnice*), v povezavi s sosednjimi Škalami, in to toliko bolj, ker so zlasti najstarejši zapisi obeh imen povsem identični. (Stopar 1975a: 4)

S tem smo pred enim izmed problemov proučevanja najstarejše preteklosti šaleškega gradu, saj je potrebno razmejiti listinsko gradivo med Šalek in Škale. Da to ni (bilo) enostavno, nam kaže že pregled omenjene literature. Stopar (1975a: 5) je "sprejel" šaleške viteze s pridržkom ter v opombi zapisal, da je zelo verjetno, da izhajajo iz "nekoliko skrivnostnega gradu Schalah

(2) Na tem mestu se za vso strokovno pomoč in svetovanje zahvaljujem kustosu Muzeja Velenje g. Tonetu Ravnikarju.

v *Dovčji vasi pri Žihpolju na Koroškem*". To trditev je v najnovejšem delu (Stopar 1993: 92) spremenil ter prve šaleške proglasil za škalske viteze, ki so bili prvi svetni gospodarji Šaleške doline in s tem tudi šaleškega gradu. Pirchegger (1962: 222 ss) pa jih sploh ne omenja in jih očitno ne šteje med šaleške viteze. Vendar je Pavle Blaznik (1988: 383) to dilemo razrešil, ko je župnike Friderika, Henrika in Ortolfa, ki se v virih pojavljajo med leti 1173 in 1261 lociral v Škale (cerkev sv. Jurija), medtem ko je viteze Bertolda, Dietrika in Hartnida povsem upravičeno postavil na šaleški grad. Škalski vitezi se že od vsega začetka imenujejo vitezi Turnski in jih ne moremo in ne smemo mešati s šaleškimi.

Drugače je s teorijo avstrijskih zgodovinarjev, češ da izhajajo omenjeni vitezi z gradu Schalah pri Žihpolju, katere osnova je v dejstvu, da srečamo v brixenskih listinah 11. stoletja (Jaksch 1904, št. 418: 165; št. 422: 167) nekega "*Pereholta*", ki ima svoja dedna posestva v kraju, imenovanem "*Sallach*", ki bi ga lahko šteli za prednika "naših" vitezov. Upoštevati pa moramo dejstvo, da je bilo staro ime kraja Žihpolje (danes nem. *Maria Rain*) »Schallach«. Vendar je smiselneje, kot postavljati dilemo ali Koroška ali Šaleška dolina, analogno primeru Šoštanja (Ravnikar 1993: 23) domnevati, da so kolonizacijo Šaleške doline izvedli koroški vitezi. To drži še toliko bolj, če vemo, da sta ležala Dravski dvor, iz katerega izhajajo kasnejši vitezi šoštanjski, in Žihpolje v neposredni soseščini. Na tem mestu se ne bomo mogli podrobneje posvetiti nakazani problematiki, podčrtati pa velja, da ne more biti nobenega dvoma, da omenjeni trije svobodniki Bertold, Dietrik in Hartnid ne bi izhajali z "našega" gradu Šalek. Vemo namreč, da je cerkev sv. Martina v Šaleku nastala kot lastniška cerkev šaleških vitezov, kar pa bi bilo nemogoče, če bi imeli opravka z nesvobodno rodbino (z ministeriali krške škofije, kot trdi Pirchegger).

Za razumevanje najstarejše zgodovine šaleškega gradu je potrebno poznavanje širšega področja Šaleške doline oz. področja, ki ga razmejujejo gradovi Celje - Hekenberg - Kacenštajn - Vitanje - Celje. To je področje, ki ga Dušan Kos (1993: 38) imenuje "eksplozivni kotel", saj se po razpadu velike krajišniške posesti na tem področju do 14. stoletja ni mogla uveljaviti nobena večja fevdalna rodbina, temveč je bila posest razbita med mnogo

manjših, toda pravno svobodnih ter osamosvojenih rodbin. Samo na področju Šaleške doline poznamo tri rodbine, ki so svoj libertinski status izgubile šele konec 13. stoletja. To so bili Šoštanjski (Ravnikar 1992a: 23 ss), Turnski (Ravnikar 1992b: 7 ss) in Šaleški. Vsaka rodbina je obvladovala svoj del doline. Šaleškim je pripadal severovzhodni del doline (na zahodu omejen s posestjo gradu Turn; na severu s sotesko Huda luknja - mejo z valdeško posestjo; na vzhodu s krško posestjo, ki je imela v 13. stoletju svoje središče v Šaleški dolini na gradu Ekenštajn; na jugu z velenjsko posestjo, ki je v 13. stoletju v rokah Kunšperških, 1322. pa jo kupijo Ptujski, ki so že v 13. stoletju imeli nekaj svoje posesti v okolici Velenjskega gradu.

Kaže, da imamo opravka z majhnim alodom, kjer so si Šaleški (poleg samega gradu) zgradili tudi svojo (lastniško) cerkev - cerkev sv. Martina v Šaleku. Da so si cerkev lastili, izvemo iz listine, nastale leta 1264, s katero so razrešili spor med Egelofom Šaleškim in gornjegrajskim samostanom v zvezi s pravicami do šmarske cerkve. Do spora je prišlo, ko so leta 1261 gornjegrajski samostanci z zamenjavo pridobili cerkev sv. Jurija v Škalah, prafarno cerkev Šaleške doline, in je bilo potrebno razmerja med škalsko cerkvijo in njej podrejenimi vikarijati ponovno določiti. V tej listini je bila Egelofu v prvi točki priznana patronatska pravica do cerkve sv. Martina in pravica do izbire primerne vikarja za omenjeno cerkev. Le-tega pa mora potrditi škalski župnik, kateremu je kasneje podrejen. Tudi ko so konec 13. stoletja Šaleški izgubili samostojnost, je ostal položaj šmartinskega vikarja (ter kasneje župnika) v okviru škalske dekanije poseben; vse do ustanovitve ljubljanske škofije v 15. stoletju je bil šmartinski župnik podrejen neposredno patriarhu in ne gornjegrajskemu samostanu. Iz omenjene listine vidimo, da je Egelof Šaleški leta 1264 nastopal še povsem samostojno, medtem ko beremo v listini iz 1287 (Wiessner 1958: 41) obljubo Siegfrida Šaleškega krškemu škofu, svojemu gospodu, da ne bo brez škofove volje nikomur prodal svojih pravic do gradu. V tem lahko vidimo zapisano vazalno izjavo, s katero je Siegfrid Šaleški priznal svoj ministerialni odnos do krške cerkve. V isti listini je pomemben tudi podatek, da je Siegfrid Šaleški zastavil svojo posest v Pilštajnu, skupaj z vasema Cirkovce in Tremnik. Posest, ki so jo imeli Šaleški na Kozjanskem, nas navede na zanimivo paralelo z njihovimi sosedi Turnskimi, za katere vemo, da so imeli svoje posesti v tistih krajih. (Ravnikar 1992b: 12 ss). Z veliko ver-

jetnostjo lahko domnevamo, da podobnost ni naključna, saj vemo, da so bile fevdalne rodbine v srednjem veku med seboj (tudi sorodstveno) zelo povezane; hipotetično lahko torej razmišljamo tudi o sorodstvenih povezavah teh dveh rodbin Šaleške doline.

Po vazalni podreditvi Šaleških krškemu škofu srečamo še Fridericha in Wulfinga, ki se imenujeta po Šaleškem gradu. Oba se pojavita v listinah šentpavelskega samostana (najverjetneje pa Wulfing ni več stanoval na samem gradu, kar nam kaže končnica *-er*, običajna za pripadnike rodbine, ki se po nekem gradu še imenuje, na njem pa ne biva več). Leta 1314 pa izvemo, da sta Nikolaj Šaleški in njegova žena Adelheida prodala grad Šalek Ottu in njegovi ženi Offmanini s sosednjega Ekenštajna (Redik 1976, št. 706: 191). Pripadnike rodbine, ki se imenuje po Šaleškem gradu, srečujemo vse do 15. stoletja, vendar niso več imeli pomembne vloge v zgodovini.

Grad Ekenštajn, ki so ga upravljali pripadniki rodbine Mertinger in katere predstavnik je tudi maloprej omenjeni Otto, je bil sicer last krške škofije, v fevdu pa so ga imeli Vovbrški grofje, ki so ga dajali v zakup Mertingerjem. Po izumrtju Vovbržanov 1322. je krški škof leta 1335 oddal v fevd gospoščini *Ekenštajn* in *Šalek* Žovneškim, katerim sta brata Niklas in Otto Mertinger istega leta prisegla zvestobo. Žovneški, kasnejši grofje Celjski, so grad obdržali v svojih rokah do izumrtja rodbine leta 1456. Še naprej so ga oddajali v zakup, tako leta 1353 Niklasu Kienbergerju, leta 1371 Mertu z Rifnika, leta 1428 pa so ga dobili Sebriaški (Pirchegger 1962: 223). Na tem mestu samo omenimo, da je Ahacij Sebriaški (sin šaleškega gradnika Andreja) - ki se nekajkrat podpiše kot Šaleški, končal univerzo na Dunaju in dodatne študije v Padovi -, postal tržaški škof in bil eden vidnejših humanistov in teologov svojega časa.

Leta 1575 so grad podedovali Raumschüssli in ga imeli v posesti do leta 1695. Erazem Raumschüssel je imel pomembno vlogo v že omenjenem kmečkem uporu leta 1635. Grad je obvaroval tako, da je uporne kmete oskrbel z orožjem ter tako na nek način celo sodeloval z njimi. Po zadušitvi kmečkega upora so mu sodili na sodišču v Celju, vendar mu niso mogli dokazati sodelovanja z uporniki.

V času gospostva Raumschüsslov je grad leta 1676 tudi prvič pogorel, vendar so ga očitno popravili, saj je bil v

naslednjem stoletju še vedno sedež gosposčine. Leta 1695 so dobili grad Šalek v last gospodje Gabelkhoven, ki so bili tudi lastniki gradu Turn v Škalah. Od takrat dalje sta bili obe gosposčini združeni.

Leta 1770 je grad Šalek pogorel še drugič. Po tem požaru ga niso več obnavljali in je začel hitro razpadati. Grad je bil leta 1830, kot lahko vidimo na stari Kaiserjevi suiti, že močno poškodovan; streha je bila le še na osrednjem stolpu. Trideset let kasneje so na Leykamovi suiti stavbe okoli stolpa že povsem v ruševinah, le sam stolp se je še vedno dvigal nad dolino.

Podobo nekdanjega gradu nam je ohranil Vischerjev bakrorez. Okoli močnega stolpastega jedra so strnjena stanovanjska poslopja s kapelo, ki jo označuje nadstrešni stolpič. Onstran mostovža, ki drži prek grajskega jarka, je predgradje s tremi gospodarskimi poslopi. V današnji razvalini se je ohranil le še stolp, ki je v tlorisu trikotne oblike in še sega do višine petih etaž. Stolp ima na obeh izpostavljenih straneh nad obrambnim jarkom do 2.50 m debele stene, ki se šele tik pod vrhom stanjšajo in oblikujejo pohodno površino. Z nje je bilo mogoče prek cin obvladovati dostope do gradu. Stolp je bil od vsega začetka povezan tudi s palasom, in sicer v vseh etažah, razen v vrhnji, ki se je prosto vzdigovala iznad streh obodnih grajskih stavb. V stenah stolpa so ohranjene številne avtentične okenske in vratne odprtine, vendar so njihovi okvirji, ki so iz lehnjaka, že tako obrabljeni, da so od daleč komajda še razpoznavni. Šele podrobnejši ogled je pokazal, da so arhivolte portalov polkrožne, kar kaže na njihov nastanek v romanski dobi. Ob zlasti v vrhnjih etažah še dobro ohranjenih ogelnikih in le nakazani želji po platenju v zidavi ohranjeni arhitekturni členi omogočajo, da se postavi nastanek grajske stavbe še v prvo polovico ali sredo 12. stoletja, kar se sklada tudi z ohranjenim listinskim gradivom. Pri tem kajpak ni ves iz enega liva, temveč rezultat številnih prezidav in predvsem dozidav. V svoji prvotni podobi je bržčas obsegal samo stolp s palacijem, postopno pa se je z dodajanjem novih sestavin in nemara njihovo rastjo v višino razrasel v obseg, ki ga kaže Vischerjeva upodobitev.^{*(3)}

(3) Opis gradu je povzet po monografiji Ivana Stoparja *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji*, 4. del (Ljubljana 1993), str. 95.

GRADIVO

Goli kamniti zidovi in razdrobljene drobne najdbe nam le s težavo pričarajo način življenja takratnih prebivalcev gradu. Ko pa vse koščke zložimo v mozaik, imamo pred seboj del njihovega vsakdanjika. Kako so ogrevali mrzle sobane? V kakšnih posodah so kuhali in iz kakšnih so jedli? Kaj so jedli? S čim so se bojevali? Z arheološkimi najdbami lahko odgovorimo le na del vprašanj, ki se nam zastavljajo ob pogledu na mogočni trikotni stolp, ki še danes dominira nad dolino. Pa vendar, poskusimo.

Pomemben segment najdb so *pečnice*, ki jim na tem mestu zaradi bogate oblikovne pestrosti posvečamo nekoliko več pozornosti in predstavljamo izbor najlepših.

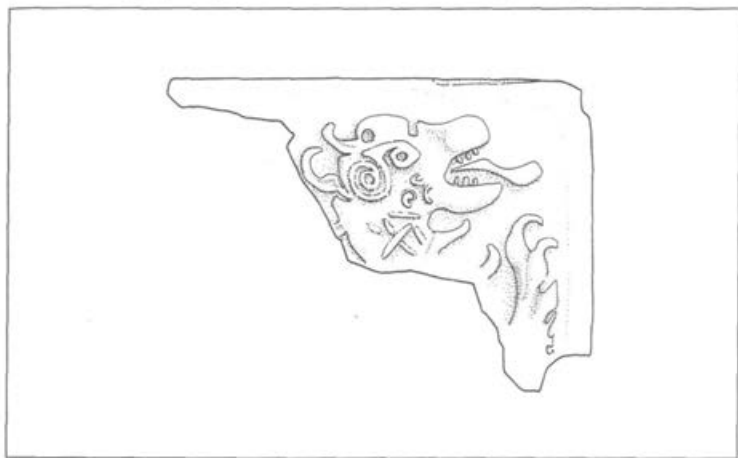
V prvih stoletjih obstoja so trikotni stolp, ki je predstavljal jedro obrambe, najverjetneje ogrevali le s kaminom. (Dimnični jašek na vzhodni fasadi je ohranjen le še v zgornjih etažah.) Kasneje so ob stolpu pozidali stanovanjske stavbe in še v prejšnjem stoletju je med vaščani Šaleka živelo izročilo, da je imel Šalek 36 soban (Stopar 1975a: 24). Grad je s številnimi prezidavami in "posodobitvami" postajal udobnejši in prijetnejši za bivanje, k čemur je nedvomno veliko prispeval nov način ogrevanja prostorov - ogrevanje z lončenimi pečmi. Ohranjenih imamo več kot 40 kosov različno ornametiranih pečnic, katerih motivni svet se veže predvsem na gradivo s celjskega območja: Stari grad Celje, Slovenske Konjice in Planina pri Sevnici (Stopar 1975b: 275 ss; 1977: 63 ss).

Podatka, koliko soban je bilo ogrevanih, žal nimamo, lahko pa se poigramo s številkami. Če poznamo osnovno zgradbo peči, ki je bila zgrajena iz podnožja, širšega spodnjega dela in ožjega zgornjega dela, in vemo, da so se pečnice posameznih delov med seboj razlikovale po velikosti ter pogosto tudi po ornamentiki, lahko grobo sklepamo, da je bilo v rabi okoli 10 peči. Število je seveda hipotetično, zgolj upoštevajoč, da sodijo pečnice z enako motiviko in različno kvaliteto izdelave ter barvo glazure najverjetneje k isti peči. Na izgled pečnice v postopku izdelave namreč vpliva veliko dejavnikov. Barva glazure je npr. odvisna od oksida za barvanje, sestave in granulacije glazure, temperature žganja in atmosfere v peči (Souček 1986: 55), kvaliteta ornamenta pa je v veliki meri odvisna od mojstra, ki je izdelal model ali matrico, in od obrabljenosti le-te.

Pečnice

Med najstarejše pečnice s Šaleka sodi zelo dobro ohranjena *neglazirana pečnica*, izdelana na lončarskem vretenu, ki je v spodnjem delu oblikovana kot lonec, v zgornjem pa se razširi v pravokotno ustje. Gre za arhaično obliko pečnice, kajti šele v 14. stoletju so se iz preprostih *bučastih pečnic* (vbokle ali izbokle oblike) razvile oploščene pečnice.

Oploščene pečnice so na Šaleku najpogostejši tip pečnic. Njihovemu razvoju lahko sledimo kronološko. Obliko buče, na katero so spredaj pritrdili reliefno ploščo, je sčasoma izpodrinila *lončasta* in pozneje *latvičasta oblika* osnove z odprtim dnom. *Lončasta pečnica*, na kateri je *upodobljena mitološka žival*, najverjetneje zmaj, je ena najlepših pečnic s Šaleka. Neglazirana pečnica je ohranjena fragmentarno; v osrednjem polju je v polnem reliefu upodobljena zmajeva glava z odprtim gobcem in ostrimi zobmi, med katerimi visi dolg odebeljen jezik. Glava in vrat sta pokrita z valovitimi kodri. Pečnica je s pomočjo analogij z gradov Celje, Slovenske Konjice in Planina pri Sevnici datirana v 15. stoletje (Stopar 1975b: sl. 3, tab. IV/2, VI/1).

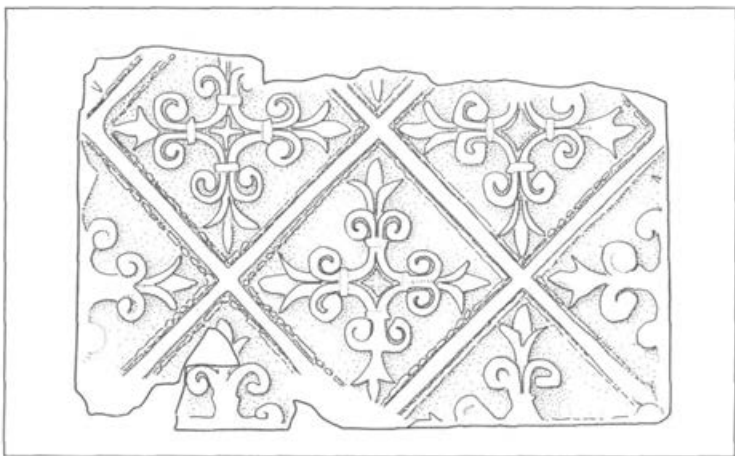

Sl. 2: Pečnica z zmajem, 15. stoletje.

Pečnice z motivom hrastove rože, ki jih poznamo v Sloveniji iz več najdišč, pogosto pa jih srečujemo tudi na Hrvaškem in avstrijskem Štajerskem (Stopar 1977: 70), so zelo pogoste tudi na Šaleku, in sicer v več variantah. Odlikujejo se z raznolikostjo

formata in glazure, različna pa je tudi kvaliteta izdelave. Osnovna oblika, ki se v detajlih razlikuje, je osrednje romboidno postavljeno uokvirjeno polje s hrastovo rožo, na katerega se vežejo iz vogalov rastoči trakovi oz. stebila s hrastovimi lističi. Pečnice so značilne za zadnjo četrtino 15. stoletja in ostanejo "v modi" vse do sredine 16. stoletja.

Tapetni ali neskončni vzorec ni izum našega časa, temveč ga najdemo tudi na pečnicah. Na Šaleku nastopa na pečnici z loki, usločenimi v oslovski hrbet, s štirilistno rozeto in ravnimi vzporednimi črtami, ki pokrivajo osnovno ploskev, in na pečnici, katere lice (plošča) je s pravokotno križajočimi se profiliranimi rebri diagonalno razdeljeno na kvadratna polja, v katerih so stilizirane štirikrake rože. Prvi pečnici najdemo analogije na gradu Slovenske Konjice in Planina pri Sevnici (Stopar 1077: 82, 92), drugi pa na Starem gradu nad Podbočjem (Predovnik 1993: sl. 23/8) in na Ljubljanskem gradu (*vir cit. v tisku*). Obe pečnici sta datirani v drugo polovico 16. stoletja.

Sl.3: Pečnica s tapetnim vzorcem, 2. pol. 16. stoletja.

17. stoletje se nam predstavi z bogato okrašeno pečnico z nišo, obrobļeno z bisernikom. Levo in desno od niše je renesančno vitičje, osrednje polje je okrašeno z rastlinskim vzorcem, vogale pa krasijo operutničene angelske glavice. Med lepše kose sodi tudi fragment heraldične pečnice s perutjo orla in polkrožno zaključenim grbovnim ščitom.

Pečnice, izdelane v kombinaciji modro-bele in zeleno-bele glazure, presenečajo tako s svojo številčnostjo (preko 300 kosov) kot s kvaliteto izdelave. Ohranjeni so fragmenti spodnjega dela peči, vogalne pečnice s friza, zaključki peči in številni okrasni elementi. Pečnice so izdelane iz fine, dobro prečiščene gline, ki so jo pred prvim žganjem prekrili z engobo (mešanico tekoče gline, oksidov in mineralov (Souček 1986: 55) ter jih nato prekrivali s kobaltno modro in svinčeno zeleno transparentno glazuro. Najdbe teh pečnic so toliko bolj dragocene, ker so v Sloveniji zelo redke, njihov izvor pa je najverjetneje v mediteranskem prostoru. Evropska fajansa je namreč doživela v 15. in 16. stoletju razcvet v Italiji, v Sloveniji pa so manjše delavnice v Ljubljani, Kamniku, Nemškem Dolu in Kasazah izpričane šele od 18. stoletja dalje.^{*(4)}

Keramično posodje

Med množico najdb so najštevilčnejši ostanki *keramičnih posod*, ki jih lahko okvirno datiramo v razdobje od 15. do 18. stoletja, redke med njimi pa so celo starejše. Prevladujejo neglazirane posode, izdelane na lončarskem vretenu, v vseh odtenkih sive, sivočrne in rjave barve. *Delež glaziranih posod* je manjši, toda oblikovno in barvno bogat.

Med neglazirano kuhinjsko keramiko prevladujejo lonci različnih velikosti, trebušaste oblike in z ravnim dnom. Ustje je bolj ali manj izvihano in prehaja v trup neposredno ali pa je oddeljen s klekom. Maloštevilno so zastopani tudi lonci z uhatim držajem. Večina loncev je izdelana z redukcijskim načinom žganja (manjši dotok zraka v peč), zato prevladujejo temnejše barve. Glinena masa vsebuje zrnca apnenca, kremenca in sljude, kar je dajalo keramiki večjo trdnost in omogočalo lažje oblikovanje.

Okrasi so pogosti in najpogosteje jih najdemo na zgornji polovici posod - na trebuhu - v obliki valovnic, odtisov prstov, kanelur. Nekateri lonci imajo na stojni ploskvi reliefni žig v obliki križa, dvojnega križa ali samostrela. Večina strokovnjakov meni, da gre za žig izdelovalca oz. delavnice, nekateri pa, da imajo ti znaki nekakšen simboličen pomen (Korošec 1952/53: 191 ss). Žig samostrela se navezuje na prostor vzhodnega Veneta in Furlanije

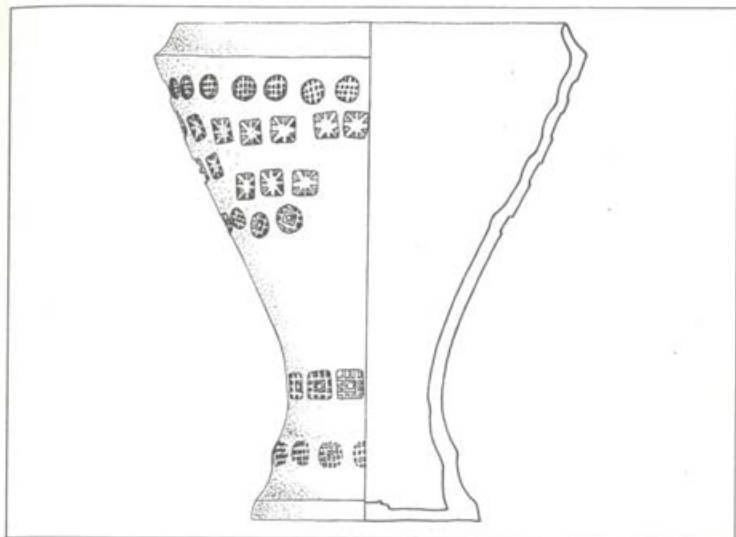
(4) Prim. geslo *fajansa* v Leksikonu CZ (Lj. 1988), str. 267.

Julijske Krajine (Žbona-Trkman et. al. 1991: 12), v Sloveniji pa ga najdemo na Goriškem (Tolmin - Kozlov rob). Pojavlja se na posodju 15. in 16. stoletja (n. d., 12).

Maloštevilno se med gradivom pojavljajo sklede temno sive, črne in svetlo oker barve. Med njimi izstopa tako po velikosti kot po ohranjenosti skleda svetlo oker barve, s široko stojno ploskvijo in rahlo ovalne oblike s premerom ustja od 42.5 do 44.5 cm. Rama je rahlo naznačena, vrat je usločen, ustje pa je odebeljeno in nagnjeno navzven, bogato profilirano ter z ohranjenim širokim izlivom. Analogije najdemo v zijalki na Lepi glavi (Bregant 1979: 113).

Prav tako maloštevilni so pokrovi z gumbasto oblikovanimi držaji različnih velikosti, temno sivo do črno žgani.

Pivsko posodje je zastopano z dvema čašama na nogi. Prva je izdelana iz fine prečiščene gline, žgane svetlo oker. Stojna ploskev je široka, noga je dokaj nizka in usločena, trebuh je kroglast. Ustje ni ohranjeno, čaša je brez okrasa. Druga čaša ima visoko, rahlo narebreno nogo, ki se širi v konično oblikovan trup. Ustje je gladko in zalomljeno navznoter. Izdelana je iz fine gline z drobnimi primesmi, žgane svetlo oker. Čaša je okrašena s pečatnim ornamentom (ohranjeni so štirje različni odtisi pečatov). Čaša skoraj identične oblike je znana s celjskega območja (natančnejši najdiščni podatki niso znani), okrašena s točkastim ornamentom, narejenim s kolescem (Ložar 1939: 187, sl. 11/j); čaša s pečatki, ki se po obliki sicer razlikuje od šaleške, pa je ohranjena med gradivom metalurške delavnice pri Gradu na Goričkem (Kerman 1990: 118). Zaradi pomanjkanja ustreznega primerjalnega gradiva je okvirno datirana v čas od 13. do 16. stoletja, kamor lahko uvrstimo tudi čašo s Šaleka. Čaša s Šaleka je zaradi svoje oblike in ohranjenosti, predvsem pa zaradi pestrosti oblik pečatov edinstvena v Sloveniji ter predstavlja vrhunec lončarske spretnosti tistega časa.

Sl. 4: Čaša na nogi s pečatnim ornamentom, visoki srednji vek. Narisal Rok Poles.

Med glazirano keramiko prevladujejo krožniki in sklede, maloštevilni pa so fragmenti skodelic, vrčev in loncev. Krožniki s poudarjenim dnom so najpogostejše poslikani v kombinaciji oker, zelene in rjave barve. Fragmentarno je ohranjen majhen krožnik, ki so ga pred prvim žganjem prekrili z engobo in nato nanj z rumeno in zeleno glazuro naslikali rastlinski in geometrijski ornament. Med lepše ohranjene kose glaziranih posod sodita dve skledi z ravnim dnom, konične oblike in z odebeljenim, navznoter izvihanim ustjem. Skledi sta poslikani z geometrijskim ornamentom; podlaga je rdečerjava, motiv križajočih se črt, oblikovanih v polkroge, ki pokrivajo večji del sklede, pa je svetle barve. Majolika, zvrst keramike z neprozorno belo kositrno glazuro, je na Šaleku zastopana le z nekaj fragmenti: najverjetneje skodelice in dva vrča z ročajem. Na enem izmed fragmentov je upodobljena glavica dečka - putta, na ostalih pa je ornament sestavljen iz geometrijskih in rastlinskih motivov v sinje modri, rumeni in rjavi barvi. S pomočjo analogij z Goriškega (Štanjel, Tolmin - Kozlov rob) lahko naše fragmente datiramo v drugo polovico 16. in prvo polovico 17. stoletja (Žbona-Trkman et. al. 1991, št. 78, 80: 62).

Ostalo drobno gradivo

Med steklenimi izdelki omenimo *dva fragmenta čaše in fragment steklenega pokrovčka*. Fragmenta čaše sta zelo tanka, dobro ohranjena in prosojna, z rebri, ki se ob rahlo odebeljenem robu razširijo v romb. Zaradi nezadostne fragmentarnosti prvotne oblike čaše ni bilo mogoče rekonstruirati. Steklen pokrovček je ohranjen v celoti; posnema obliko keramičnih pokrovov z gumbastim držajem. Izdelan je iz kvalitetnega, prosojnega stekla, držaj pa je oblikovan v svitkast gumbek.

Zbirka kovinskih predmetov je zelo raznolika. Ohranjene so štiri *železne puščične osti*, ki jih lahko delimo na osti s tulci (ena je piramidalne, druga pa rombične oblike) in osti s trnom za nasaditev piramidalne oblike. Analogne oblike najdemo na Starem gradu Smlednik (Slabe 1983: 266 ss) in v Kostanjevici na Krki (n. d., T. 10/2: 47). Osti je po sami obliki časovno zelo težko opredeliti, znano pa je, da se osti z votlim nastavkom za pritržitev in s piramidalnim zaključkom pojavljajo že v 12. st. ter so pogoste skozi ves pozni srednji vek (Slabe 1990: 47). Analogijo in s tem posredno datacijo puščične osti s ploskim listom rombične oblike najdemo na Starem gradu nad Podbočjem, kjer jo uvrščajo na podlagi Ruttkayeve tipologije (izdelana na gradivu s Slovaške) v 12. in 13. stoletje (Predovnik 1993: 61).

Drugi sklop kovinskih najdb so *spon*e, ki so v času od 9. do 13. st. silno redke, postanejo v začetku 13. st. sestavni del moške in ženske noše, od 14. st. naprej pa so v uporabi za spenjanje posameznih delov oklepa na hrbtu, za pripenjanje meča, pri konjski opravi, za pričvrščanje ostrog ter zapenjanje čevljev in od 15. st. dalje tudi za zapiranje torbic (Predovnik 1993: 62; Fingerlin 1971: 5 ss). Ohranjene so tri pasne spone. Dve sta železni in zelo korodirani, tretja je bronasta in ji manjka trn. Bronasta spona je ovalne oblike in se na mestu, kjer je bil pritrjen trn, odebeli ter nekoliko razširi. Večja železna spona je pravokotne oblike, na vogalih rahlo zaobljena in v tolikšni meri korodirana, da je trn odpadel. Manjša železna spona je v obliki črke D; trn je ohranjen, način pritrjevanja na okvir spone pa zaradi korozije ni viden. Zaradi slabe ohranjenosti časovna in tipološka opredelitev ni mogoča.

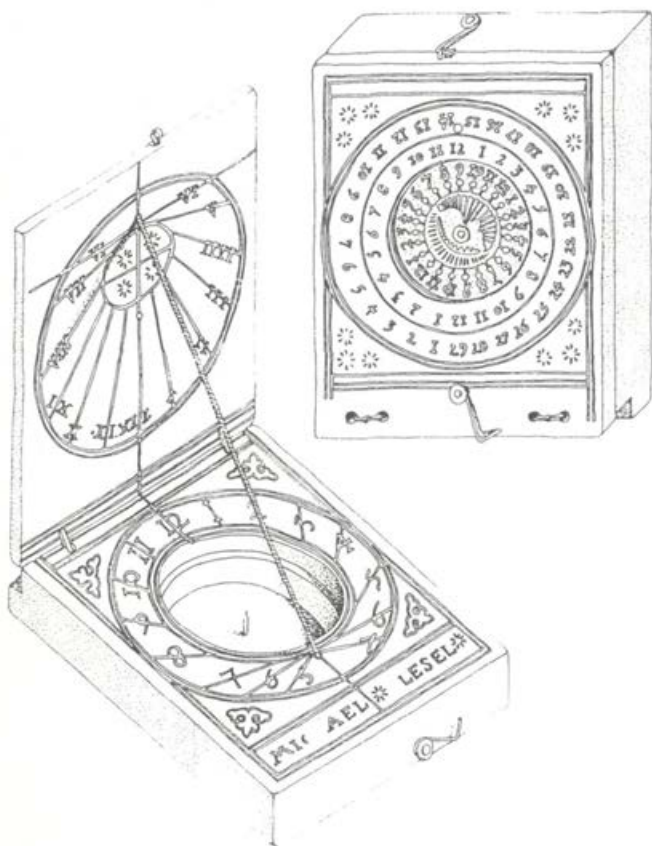
Med drobnimi najdbami je tudi nekaj kosov, ki so bili v uporabi ob vsakdanjih opravilih. Najlepše je brez dvoma ohranjen *vijček* (kolesček) za rezanje testa, izdelan iz medenine. Na lično oblikovan ročaj, ki mu manjka leseni del, je z bronasto

iglo pritrjen nazobčan kolešček, predrt s štirimi luknjicami. Zbirko dopolnjuje šivalni pribor, sestavljen iz koščene in bronaste šivanke, bronastega naprstnika in gumba. *Koščena šivanka* je dolga 11.2 cm, je lepo zglajena in se ob ušescu razširi. *Bronasta šivanka* je za dober centimeter krajša, ožja in ob podolgovatem ušescu okrašena s po dvema prečnima črticama na vsaki strani. *Naprstnik* je tak, kot jih poznamo danes, uporabljala pa ga je zelo drobna roka. *Kovinski gumb* posnema obliko ščita z grbo, kjer je na spodnji strani gumba izdelana zanka za pritrjevanje. Gumb je okrašen s punciranimi krožci.

Sončna ura, izdelana iz slonovine, opozori nase z natančno in zelo lično izdelavo. Sestavljena je iz dveh preklonnih slonokoščenih ploščic, med katerima je bila prvotno kot polos vpeta nitka. V spodnji ploščici je bil obvezno vgrajen kompas, ki žal ni ohranjen. Na pokrovu je bronasta pozlačena lunina ura; vse oznake so vgravirane. Ura je na več mestih okrašena s sončki (?) in drobnim rastlinskim ornamentom. Na spodnji ploščici pod kompasom je vgravirano ime »*Michael Lesel*«, najverjetneje ime izdelovalca ure. V 16. in 17. stoletju so bile vodoravno-navpične sklopne ure posebnost nürnberških delavnic. V Sloveniji so maloštevilne, saj jih najdemo samo v inventarni knjigi Narodnega muzeja v Ljubljani, kjer pa je kot njihovo izvirno mesto navedena Nemčija. Med njimi je samo ena izdelana iz slonovine, datirana pa je v 16.-17. stoletje (Bučič 1990: 54).

Duhovno oz. versko življenje je na gradu Šalek izpričano z eno samo miniaturno najdbo. Gre za komaj 3.5 cm dolg *fragment grobo izdelane keramične roke*, ki je, sodeč po preluknjani dlani, sodila h kipcu Jezusa Kristusa. Ohranjena je razprta dlan s štirimi prsti (na sredini dlani je luknjica). Kipec je bil očitno pritrjen na osnovo (križ), saj je njegova zadnja stran docela neizdelana. Fragment je stilno in časovno neopredeljiv.

Novčne najdbe vedno vzbujajo zanimanje tako med arheologi kot med ljubitelji zgodovine. Prvim so novci zanimivi predvsem zato, ker so odličen vir za natančno datacijo obdobja, predmetov, plasti in vsega, kar pač sodi k arheološkim izkopavanjem; drugim so zanimivi z umetniškega, zbirateljskega in še s kakšnega stališča. Na Šaleku so bili izkopani *trije srednjeveški* in *pet novoveških novcev*. Vsi novci so bili določeni v numizmatičnem kabinetu Narodnega muzeja v Ljubljani. V zbirki srednjeveških novcev so *trije pfeningi*, od tega dva enostranska,

Sl. 5: Sončna ura iz slonovine, 16., 17. stoletje. Narisal Rok Poles.

težki 0.22-0.46 grama, vsi zelo lepo ohranjeni. Datirani so v čas 1410-1456, izdelani pa so bili v Ambergu, Salzburgu in na Dunaju. Novoveški novci so zelo raznoliki: *fenig*, *denarij*, *groš*, *filler*, *heller*. Tehtajo 0.35-3.77 grama, sodijo pa v čas od leta 1517 (pfenig) do leta 1901 (heller). Izdelani so bili v St. Veitu (pfenig), Kremnitzu (denarij, filler), Kuttenubergu (groš) in na Dunaju (heller).

Namesto zaključka

Grad Šalek, na katerem so skozi večji del njegove zgodovine prebivale manjše ministerialne rodbine in je sodil v slovenskem prostoru med manjše gradove oz. posesti, preseneča s številnim in oblikovno bogatim drobnim gradivom. Pestrost oblik posodja in pečnic kaže, da je bila pečarska in lončarska obrt na zavidljivi ravni, kar potrjuje tudi najdba izredno lepe čaše s pečatki in nekatere oblike pečnic, ki jim ne najdemo analogij ne na celjskem ne na širšem slovenskem prostoru. Pri tem ne gre zanemariti deleža tujih mojstrov, ki jim najverjetneje lahko pripišemo peč, izdelano v tehniki fajanse, čašo s pečatki in sončno uro iz slonovine - značilnost nürnberških delavnic. Pisnih podatkov o obrtnikih (pečarjih, skrinjarjih, pasarjih ipd.) ter delavnicah nimamo, zanesljivo pa lahko z njimi računamo. Prostor, kjer je med 10. in 18. st. "živel" 25 gradov, graščin in dvorcev, ki so bili vsi potencialni porabniki obrtniških izdelkov, je bil zanje idealen. Vsaj za pečarje lahko rečemo, da so imeli v dolini tudi zadostno količino surovine, saj imajo višje ležeče terase Šaleške doline osnovo iz mastne jezerske gline in ilovice (Kljajič 1989: 8). Ledinska imena, povezana z glino, zasledimo v urbarju škalske cerkve že leta 1510, kjer najdemo med podložniki omenjene Gašperja, Andreja in Primoža na Glinah (Ravnikar 1989: 26), priimek Glinšek pa je v Škalah in v Šentilju pri Velenju prisoten še danes.

Zgodovinopisje je Šaleški dolini do nedavnega posvečalo le malo pozornosti, vse pa kaže, da bomo lahko sčasoma tudi s pomočjo arheoloških izkopavanj dokazali, da je Šaleška dolina aktivno sodelovala pri krojenju srednjeveške zgodovine.

NAVEDENKE

- P. BLAZNIK (1986, 1988): *Historična topografija Slovenije II*. Slovenska štajerska in jugoslovanski del Koroške do leta 1500. Maribor.
- T. BREGANT (1979): *Keramično gradivo iz zijalk na Lepi glavi in Dolgi njivi*. Slovenski etnograf 30.
- (1984): *Pečnice s Starega gradu Celje*. Razstavni katalog. Ljubljana, Celje.
- V. BRYCH, D. STEHLIKOVA, J. ŽEGKLITZ (1990): *Pražské kachle doby gotické a renesanční*. Katalog razstave. Praha.
- V. BUČIČ (1990): *Ure skozi stoletja*. Ljubljana: Narodni muzej.
- (1993): *Stanovanjska kultura na Slovenskem v obdobju gotike in renesanse*. ARGO XXXV.

- I. FINGERLIN (1971): *Gürtel des hohen und späten Mittelalters*. Berlin.
- R. FRANZ (1981): *Der Kachelofen*. Graz.
- GESTRIN (1965): *Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja*. Ljubljana: SAZU.
- A. JAKSCH (1904): *Monumenta historica Ducatus Carinthiae III*. Št. 165, 418 in 422. Celovec.
- B. KERMAN (1990): *Metalurška delavnica pri Gradu na Goričkem*. Zbornik soboškega muzeja 1. Murska Sobota.
- D. KLJAJIČ (1989): *Geografski oris Šaleške doline in Škal*. Zbirka Šaleški razgledi 3. Velenje: KC Ivana Napotnika.
- D. KOS (1993): *Lastniki, posestniki in prebivalci grajskih poslopij na Celjskem do začetka 15. stoletja*. Celjski zbornik. Celje.
- R. LOŽAR (1939): *Staroslovansko in srednjeveško lončarstvo v Sloveniji*. Glasnik muzejskega društva za Slovenijo XX/1-4. Ljubljana.
- D. MIHELIČ (1989): *Seznam oblik krajevnih imen v srednjeveških virih*. Historična topografija Slovenije II. Maribor.
- M. MIRKOVIČ (1969): *Doneski k poznavanju predbaročnega pečarstva v Ptuj*. Poetovio - Ptuj 69-1969, Zbornik razprav ob 1900-letnici.
- B. OTOREPEC (1988): *Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem*. Ljubljana.
- H. PIRCHEGGER (1962): *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülden, Städte und Märkte*. München.
- K. PREDOVNIK (1993): *Podbočje Stari grad*. Srednji vek. Knjiga 9. Brežice: Posavski muzej.
- T. RAVNIKAR (1989): *Oris starejše zgodovine naselja Škale*. Zbirka Šaleški razgledi 3. Velenje: KC Ivana Napotnika.
- (1992a): *Velenjski meščani v 13. stoletju? in Šoštanjski vitezi ali vitezi iz Šoštanja v 13. stoletju?* Zbirka Šaleški razgledi 8. Velenje: KC Ivana Napotnika.
- (1992b): *Gospodje Turnski v 13. stoletju*. Celjski zbornik. Celje.
- (1993): *Posest grofov Vovbrških v Šaleški dolini*. ČZN 29. Maribor.
- A. REDIK (1976): *Regesten des herzogtums Steiermark 1308-1319*. Graz.
- M. SLABE (1983): *Smlednik - Stari grad*. VS XXV.
- (1990): *Kostanjevica na Krki*. VS 32.
- D. in R. SOUČEK (1986): *Proces nastajanja keramike*. Likovni odsevi 4-5.
- I. STOPAR (1975a): *Grad in naselje Šalek*. Velenje.
- (1975b): *Poznogotske pečnice s celjskega območja*. VS 20.
- (1977): *Renesančne pečnice s celjskega območja*. VS 21.
- (1982): *Gradovi, graščine in dvorci na Slovenskem Štajerskem*. Ljubljana.
- (1993): *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji*. 4. del. Ljubljana.
- H. WIESSNER (1958): *Monumenta historica Ducatus Carinthiae VI*. Št. 61. Celovec.
- B. ŽBONA-TRKMAN, A. Bavdek, V. Tomadin (1991): *Grajska zapuščina*.